

نظارت بر عملکرد اعضای خانواده در فقه اسلامی

نویسندگان:

نویسنده اول: جمیله حمزه عبدالله (از کشور نیجریه)^۱

نویسنده مسئول: خانم مریم برقی^۲

^۱ - دانش پژوه مقطع دکتری فقه خانواده، از کشور نیجریه، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم- ایران،

^۲ - مدیر گروه فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم- ایران،

چکیده:

خانواده در مکتب اسلام جایگاه خاصی دارد، و برای بهینه سازی زندگی افراد، قوانینی تحت عنوان نظارت بر عملکرد اعضای خانواده در فقه اسلامی مقرر شده است. توحید محوری و تلاش برای حفظ نهاد خانواده از انحراف از اصول حاکم بر رفتارهای اعضای خانواده اسلامی است که برای دست یابی به آن، نظارت بر عمل کرد سایر اعضای خانواده به عنوان مسئولیت شرعی می باشد. یکی از آثار مهم نظارت، تحقق خانواده مترقی است که زمینه ساز جامعه متمدن اسلامی است؛ از این رو شناخت دقیق این مسأله و تبیین زوایای مختلف آن از اهمیت بسزایی برخوردار است نوشتار حاضر با رویکرد بی طرفانه به تبیین آموزه های دین اسلام در عنصر نظارت پرداخته است شیوه گردآوری داده ها به صورت کتابخانه ای و روش پژوهش آن، توصیفی-تحلیلی است. یافته ها نشان داد کاهش اقتدار والدین، ناسازگاری پدر و مادر، سرزنش اعضای در محیط خانواده و تبعیض گذاشتن بین افراد خانواده از آسیب های فقدان نظارت در خانواده است جهت بهینه سازی نظارت بین اعضای خانواد عناصری همانند شناخت ظرفیت افراد بین افراد خانواده، توجه دادن افراد خانواده به قابلیت های خود و هدایت خانواده بسوی رستگاری، وجود دارد

واژگان کلیدی: مسئولیت، نظارت، اعضای خانواده، فقه، عدالت، اقتدار والدین، ناسازگاری والدین.

مقدمه:

یکی از دغدغه های مهم در ذیل ازدواج مسئولیت و نظارت اعضای هر خانواده است . در آموزه های دینی برای هر یک از افراد خانواده وظایفی در نظر گرفته شده است یکی از این وظایف، نظارت اعضای خانواده است که هر یک از زن و مرد و فرزندان در خانواده باید به مسئولیت هایی که دارند پایبند باشند تا گرمای زندگی بیشتر شود و نظام خانواده سست نگردد.

بحث ما در این نوشتار راجع به **نظارت بر عملکرد اعضای خانواده در فقه اسلامی** است، در ابتدای مفاهیم موجود را مطرح کردیم بعد به آسیب های فقدان نظارت پرداختیم که در این آسیب ها به آیات و بررسی کلمات دقیق آن پرداخته شده و به عوامل مؤثر و ایجاد کننده نظارت بهتر اشاره شده و در نهایت اقسام نظارت در خانواده از آموزه های دینی نوشته شده و بررسی شد.

با توجه به این که مسأله نظارت از مباحث مهمی و لازم و مؤثر در هر خانواده و جامعه است چون جامعه از نهاد های مختلف تشکیل شده و خانواده هم یک نهاد اجتماعی است که نظارت در آن لازم است. گر چه فقها و دانشمندان درباره نظارت در خانواده بحث های مختلف کرده اند اما مقاله ای با این عنوان را نوشته نشده است، و لی مقالات مختلف درباره موضوعاتی مشابه به این موضوع نوشته شده است. مانند: نظارت در اسلام (نظارت در اسلام، ۱۳ تیر ۱۳۹۹) اما تفاوت نوشته بنده با سایر نوشتار در این است که این نوشتار از نظر فقه های شیعه به مسأله پرداخته شده و بررسی شده.

با توجه به این که مسأله نظارت از مسایل میتلا به هر خانواده و جامعه است، و بحث در مورد این مسأله یکی از مسائل حایز اهمیت می باشد که در تمام خانواده نسبت به این مسأله با مشکل های فراوان مواجه می شوند، و همیشه دنبال راه هایی برای حل اون مشکل ها هستند لذا با توجه به ضروری و اهمیت حکم مسأله هدف اصلی پژوهش حاضر شناسایی نقش نظارت در خانواده با مراجعه به قرآن کریم و سخنان فقهاء و دانشمندان می باشد.

در این نوشتار بر آنیم تا به سؤال اصلی این تحقیق پاسخ گوئیم و برای رسیدن به پاسخ این سؤال باید به سؤالات فرعی مانند: نظارت چیست؟ ضرورت نظارت در خانواده چیست؟ آسیب های فقدان نظارت در خانواده چیست؟ راه های ایجاد موفقیت در نظارت اعضای خانواده چیست؟ نظارت بر چند قسم است؟ وظایف نظارتی اعضای خانواده چی است؟ عوامل مؤثر در امر به معروف در خانواده کدامند؟

۱- مفهوم‌شناسی

برای بررسی بهتر این مسئله، بایسته است ابتدا مفاهیم مهم مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۱ نظارت

نظارت در لغت: نظارت در زبان فارسی به معنای نظر کردن و نگریستن به چیزی، مراقبت و در تحت نظر و دیده‌بانی داشتن کاری است و به معنای وارسی و تفتیش و به معنای مراقبت نسبت به اجرای امری است (دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ص).

نظارت در اصطلاح: نظارت در اصطلاح نیز نظارت اجتماعی به ابزارها و روش‌هایی اطلاق می‌شود که برای وادار کردن فرد به انطباق او با انتظارات گروه معین یا کل جامعه به کار می‌رود (ویکی پدیا، دانش نامه آزاد). و نظارت اجتماعی به ابزارها و روش‌هایی اطلاق می‌شود که برای وادار کردن فرد به انطباق او با انتظارات گروه معین یا کل جامعه به کار می‌رود (کوئن، بروس، ص ۱۹۷).

۲-۱ خانواده

واژه «خانواده»: در فرهنگهای لغت فارسی مترادف و به معنای اهل خانه، اهل بیت، طایفه، خاندان، دوده، دودمان و تبار به کار رفته است (آندراج، تتوی، نفیسی، ذیل خاندان و خانواده).

خانواده در اصطلاح: به مجموعه‌ای از افراد که از طریق ازدواج و پیوندهای دیگر نسبی و سببی در یک خانه زندگی می‌کنند و بر سر یک سفره می‌نشینند و غذا می‌خورند و از یک بودجه عمومی، غذا و نیازمندیهای خود را فراهم می‌کنند و در تأمین هزینه خانه با هم سهیم‌اند، اطلاق می‌کنند (چیترا، ۱۷۰).

۳-۱ فقه

فقه در لغت: به معنای دانستن و فهمیدن است (جوهری، بی-تا، ۶، ص ۲۲۴۳ / فیروزآبادی، بی-تا، ۴، ۲۸۹ / ابن فارس، ۴، ۴۴۲) به معنای درک کردن چیزهای مخفی نیز آمده است. (عبدالناصر، بی-تا، ۱، ۹) راغب در مفردات، آن را پی بردن از معلومات حاضر به معلومات غایب معنا کرده است (راغب اصفهانی، بی-تا، ۶۴۲).

فقه به معنای مطلق فهم و ادراک و دانش، علم به چیزی، درک و فهم آن چیز، دانستن، فهمیدن؛ فهم دقیق چیزی؛ درک اشیاء مخفی، فهم اشیاء دقیق؛ درک منظور و هدف گوینده؛ فهم دقیق مسائل نظری؛ جودت ذهن و سرعت انتقال؛ پی بردن از معلومات حاضر به معلومات غایب به کار رفته است (موسسه دائرةالمعارف الفقه الاسلامی، ۱۴۲۳ه، ۱۷، ۱ / شهایی، ۱۳۷۵ ش، ۱، ۳۰ / نوری، ۱۳۷۸ ش، ص ۷).

فقه در اصطلاح فقیهان و اندیشمندان دین: در شریعت اسلام، هر قانون الهی، «حکم» نامیده می شود. (مطهری، بی تا، ص ۵۴). هر حکم، مشخص کننده وظیفه ای است که خداوند متعال در مورد هر یک از کارهای بندگان، از آنها انتظار دارد. هدف این احکام، این است که انسان عمل خاصی را در خارج انجام دهد یا ترک کند یا اینکه نسبت به ترک یا انجام آن مخیر باشد. و منظور از «علم فقه» علم یافتن به احکام شرعی است از راه های اثبات کننده آن (مطهری، بی تا، ص ۵۴). به عبارت دیگر، فقه، دانستن احکام شریعت است از راه استدلال و برهان (گرگی، ۱۳۷۷ش، ۷).

۲- ضرورت نظارت در خانواده:

نظارت، از بزرگترین عوامل تضمین کننده امنیت نهاد خانه و جامعه به شمار می آورد و مهم ترین هدف آن را پیشگیری از بهم پاشی و تنازلی خانواده است.

در قرآن کلمه «نظارت» و مشتقات آن ۱۲۹ بار تکرار شده که اهمیت موضوع را می رساند. در قرآن کریم آمده که انسان مختار آفریده شده است، ولی از راه های تحت نظارت در نظام آفرینش قرار می گیرد. بنا بر این، باید همه فعالیت های انسان کنترل شود تا به سرمنزل مقصود برسد. از سوی دیگر انسان در جامعه مسئولیت های گوناگونی بر عهده دارد و هرچه تحرک و مسئولیت او بیشتر شود، نظارت بر رفتارهایش ضروری تر است؛ زیرا احتمال اشتباه او بیشتر می شود. البته ضرورت نظارت، دلیل بی اعتمادی به مردم نیست، ولی برای پرهیز از هر گونه کاستی و خطای عمدی یا سهوی، نظارت لازم است در ضمن نظارت صحیح، زمینه فساد را به حداقل می رساند (رضا دلاوری، ۱۳۸۱، شماره ۱۹).

نظارت در هر سازمان از امور ضروری است. حضرت علی (ع) به این وظیفه در عهدنامه مالک اشتر چنین سفارش می فرماید: بازرسانی از انسانهای صداقت پیشه و وفادار را بر آنان بگمار، چون پی گیری تو در پنهانی نسبت به امورشان مایه سوق دادن آنها به امانتداری و مهربانی با مردم می گردد. پس نظارت عامل مساعدی برای پیشرفت و واداشتن افراد به حرکت و اخلاص در کار است. با توجه به آموزه های نهج البلاغه به این نتیجه می رسیم که نظارت و کنترل در هر سازمان و یا حکومتی باید مورد توجه جدی قرار گیرد؛ زیرا بدون نظارت دقیق، دستیابی به اهداف واقعی سازمان، حکومت و عدالت غیر ممکن است (مجله حصون/ بهار ۱۳۸۵، شماره ۷).

۳- شناسایی آسیب های فقدان نظارت در خانواده

مهم ترین تغییری که در خانواده ی کنونی رخ داده، تغییر در مناسبات و روابط است؛ هم رابطه ی درون خانواده و هم رابطه ی بیرون خانواده، هم رابطه ی والدین با هم، هم رابطه ی والدین با فرزندان.

در حقیقت، خانواده، نهاد اجتماعی جهان شمولی است که به رغم کوچک بودن دارای آثار و کارکردهای بسیاری، اعم از روانی، آموزشی، جمعیتی، اقتصادی، فرهنگی است. بحث و بررسی پیرامون خانواده با توجه به کارکردهای حیاتی آن و نقش

تعیین کننده‌ای که در جامعه دارد، به خودی خود دارای اهمیت است. اما آنچه اهمیت موضوع را بیشتر می‌کند، تهدیدها و آسیب‌هایی است که در دهه‌های اخیر، نهاد خانواده را با چالش جدی مواجه کرده و پیامدهای منفی شدیدی برای آن به دنبال داشته است. یکی از این چالش‌ها مقوله تربیت فرزندان و نظارت در خانواده‌هاست (مشرق نیوز، ۹ آبان، ۱۳۹۴).

۱-۳ کاهش اقتدار و هدایتگری والدین، خانواده مهم‌ترین نظام اجتماعی است که مانند دیگر نظام‌ها دارای یک سازمان است و طبیعتاً باید سلسله مراتبی بر آن حاکم باشد. لازمه‌ی سلسله مراتب، اقتدار کافی و در عین حال عادلانه‌ی برخی از اعضا در خانواده است. از آنجا که والدین در خانواده بیشترین و مهم‌ترین وظایف را بر عهده دارند، باید از اقتدار کافی و بیش از دیگران برخوردار باشند. اگر این سلسله مراتب در خانواده رعایت نشود و والدین از اقتدار کافی برخوردار نباشند و در تصمیم‌گیری‌های مهم به خواسته‌های فرزندان تن دهند یا هر عضو جدا از دیگران تصمیم‌گیری کند، خانواده انسجام لازم را از دست خواهد داد؛ زیرا محور خانواده، یعنی والدین، قادر به حل مشکلات نخواهند بود و خانواده ممکن است در اثر خواسته‌های غیرمنطقی فرزندان دچار آسیب‌های جدی شود (محمدرضا سالاری‌فر، بی-تا، ۱۳۹۰).

امروزه نقش کنترلی و نظارتی خانواده نیز که غالباً والدین آن را اعمال می‌کنند، بسیار کم‌رنگ شده است. نفی سرپرستی پدر و حرکت به سمت الگوی خانواده‌ی افقی، که تمام اعضا را در یک سطح قرار می‌دهد، امکان و انگیزه‌ی نظارت را از والدین سلب می‌کند و شخصیت والدین را در ایفای نقش مسئولانه تضعیف می‌نماید.

کاهش اقتدار والدین و کم‌رنگ شدن نقش نظارتی و هدایتگر آن‌ها، منجر به بروز آسیب‌هایی در خانواده خواهد شد. اقتدار در خانواده، زمانی معنا می‌یابد که خانواده در عین حمایت و خدمت‌رسانی به اعضایش، تاحدودی قدرت مراقبت از خود را در قبال هجمه‌های بیرونی داشته باشد؛ اما با از دست رفتن اقتدار والدین و انسجام خانواده، این نهاد دیگر روی پای خود نیست که چنین قدرتی داشته باشد. (مظاهری، بی-تا، ۱۰۳)

و این امر نه فقط به خانواده ختم می‌شود بلکه، امروزه شاهد بروز آسیب‌هایی در سطح جامعه نیز هستیم که فرزندان و خانواده‌ها را تهدید می‌کند، از جمله عادی شدن روابط دختر و پسر، افزایش آمار اعتیاد، افزایش خانه‌های مجردي.

۲-۳ ناسازگاری پدر و مادر، موجب می‌شود افراد خانواده با یکدیگر روابط سردی داشته باشند؛ لذا روحیه ناسازگاری در آنان درونی شده و مسئولیت‌پذیری و روحیه تعاون آن‌ها دچار آسیب می‌شود.

و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خود شما برای شما آفرید، تا در کنار آنها آرامش یابید، و در میان‌تان مودت و رحمت قرار داد، در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند. لذا شما در قرآن که نگاه کنید، می‌بینید که وقتی بحث ازدواج میشود، می‌گوید: «**و جعل منها زوجها لیسکن الیها**» تا مایه‌ی سکونت و سکینه - یعنی آرامش - باشد؛ زن و شوهر باید برای هم مایه‌ی آرامش باشند. آیه مورد بحث نیز بخش دیگری از آیات انفسی را که در مرحله بعد از آفرینش انسان قرار دارد مطرح کرده می‌فرماید: "دیگر از نشانه‌های خدا این است که از جنس خودتان همسرانی برای شما آفرید تا در کنار آنها آرامش بیابید" (وَمِنْ

آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوْا اِلَيْهَا). به راستی وجود همسران با این ویژگیها برای انسانها که مایه آرامش زندگی آنها است یکی از مواهب بزرگ الهی محسوب می شود (قرآن در کلام رهبری - روم : ۲۱).

گاهی اوقات پدر و مادر ممکن است با یکدیگر اختلاف نظر داشته باشند. اما همچنان بتوانند با آرامش در مورد مشکلات صحبت کنند. اما برخی از والدین هنگامی که اختلاف نظر دارند، باهم بحث می کنند و در نهایت به دعوای پدر و مادر ختم می شود. پس شما به عنوان والدین باید مراقب تاثیر دعوای پدر و مادر بر کودکان باشید. اگر فرزند شما متوجه دعا و بحث های شما شد. برای او توضیح دهید و او را قانع کنید که جای نگرانی نیست. اجازه ندهید دیدگاه فرزندان از دعوای شما، طلاق یا دوست نداشتن یکدیگر باشد. (مرکز مشاوره خانواده و روانشناسی آویژه).

۳-۳ **تحقیق، و سرزنش اعضای خانواده،** در محیط خانواده عامل دیگری است که افراد را خاطی می کند و موجب می شود که آتش لجبازی و عدم مسئولیت پذیری در آن ها شعله ور گردد.

در سیره معصومان (علیهم السلام) درباره تکریم و احترام کودکان مطرح است و آن اینکه معصومان (علیهم السلام) به کودکان و فرزندان خود شخصیت نیز می دادند که این مرتبه ای بالاتر از تکریم و احترام است. یعنی نگاه آنها به فرزندان و کودکان، نگاه به کودکانی نیست که روز خود را با سرگرمی و بازی به پایان می برند، بلکه آنها را افرادی با شخصیت و با فهم و آگاهی می دانستند که در آینده بزرگان قوم خود خواهند شد و این را به کودکان القا می کردند. (سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت (ع))

۳-۴ **تبعیض گذاشتن بین افراد خانواده،** وقتی که ظرفیت بین افراد خانواده شناخته نشده ناخودآگاه کارها از آنها خواسته می شود و یا به آنها توجه می شود به این صورت که مثلاً به برخی از افراد مسئولیت هایی داده شود و یا توجه بیشتری به آن ها شود، یا نظر آنان بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

۴- راه های ایجاد موفقیت در نظارت اعضای خانواده

۴-۱ شناسایی ظرفیتهای افراد خانواده :

هرکس اولین هم سازی و هم زیستی خود را از خانواده خود شروع می کند و در سال های که در خانواده خود زندگی می کند با امر و نهی پدر، مادر، برادر و یا خواهر خود روبرو می شود؛ در این بین همه به دنبال تأثیرگذاری بر فرد مقابل می باشند و گاهی این تأثیرگذاری اثر منفی داشته و متأسفانه به نزاع فرزندان بین پدر و مادر با خود یا فرزندان می انجامد؛ در آموزش فرزندان و آگاهی بخشی به آن ها نسبت به خوبیها و بدیها نکاتی باید مورد توجه قرار گیرد.

روش امر به معروف و نهی از منکر در کودکان نیازمند آگاهی از احساسات آنان است. خداوند برای کودکان هیچ گونه تکلیفی قرار نداده است پس امر و نهی پدر و مادر نباید به صورت مستقیم باشد بلکه به صورتی که جلب توجه کودک از کاری که انجام می دهد باشد.

حتی در روایات داستان‌های از پیامبر اکرم است که پدر و مادر یا نزدیکان فرزندان را از خطاب مستقیم نهی می‌فرمودند (روایات و یا داستان آورده بشود). از عواقب خطاب مستقیم قرار دادن کودک در امر و نهی این است که کودک لجباز و لجوج می‌شود و این رفتار درون ضمیر ناخودآگاه خود نهادینه می‌شود. در بزرگ سالی در برابر امر و نهی دیگران مقاومت می‌کند. (مهدی رضوی مطلق، پژوهشگر حوزه علمیه قم)

۲-۴ توجه دادن افراد خانواده به قابلیت‌های خود:

نوجوانی سن بسیار حساس است و امکان دارد با یک خطاب تند شخص از خانه فراری بشود و با دیدن یک محبت در خارج از خانه جذب شود. از نظر شخصیت دوگانگی دارد از یک نظر خوشحال‌اند از این که دیگر بچه نیستند و از یک نظر آن قدر بزرگ نیستند که شخصیتی ثابت داشته باشند برای همین دنبال شخصیت گرایی هستند و گه‌گذاری به تیپ یا شکل‌های مختلفی درمی‌آید. بنابراین آنچه که برای پدر و مادر دارای اهمیت و حساسیت باید باشد، شناخت روش‌های امر به معروف و نهی از منکر فرزندان به خصوص این قشر سنی است. باید از محبت خدا نسبت به انسان‌ها بگوییم، رفقاییش را دعوت کنید به خانه کنید تا با فضای دوستانش آشنا شوید تا با اطلاعات بیشتری بتوانید امر و نهی تأثیرگذار داشته باشید، به هیئت بروید کارهای هیئت را به او بسپارید و به او القاء کنید که به او اعتماد دارید. (مهدی رضوی مطلق، پژوهشگر حوزه علمیه قم)

۳-۴ هدایت خانواده بسوی رستگاری

وظیفه دیگر مرد در خانواده این است که تلاش کند فرزندان گرفتار آسیب‌های فکری در امور اعتقادی، احکام و سایر مسائل دینی نشوند. ما باید پیشگیری کنیم و مراقب باشیم که فرزندان گرفتار آسیب در اعتقادات و در عمل نشوند. قرآن کریم این مسئولیت را مستقیماً متوجه پدر می‌کند و می‌فرماید: «**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ**؛ ای اهل ایمان! خود و خانواده خود را از اینکه گرفتار آتش جهنم شوید در امان نگه دارید» (تحریم: ۶).

در حدیثی نقل شده است که ابا بصیر از امام صادق (ع) درباره این آیه سؤال می‌کند که من چگونه همسر و فرزندان خود را از آتش جهنم در امان نگه دارم؟ امام صادق (ع) در پاسخ فرمودند:

«**تَأْمُرُهُمْ بِمَا أَمَرَ اللَّهُ وَتَنْهَاهُمْ عَمَّا نَهَاَهُمُ اللَّهُ، فَإِنْ أَطَاعُوكَ كُنْتَ قَدْ وَقَيْتَهُمْ وَإِنْ عَصَوْكَ كُنْتَ قَدْ قَضَيْتَ مَا عَلَيْكَ**»؛ آنان را امر کن به هر آنچه که خدا امر کرده است و نهی کن از هر آنچه خدا از آن نهی نموده است؛ اگر به آنچه گفتی عمل کردند، به هدف خود رسیدی [و خانواده خود را از آتش جهنم در امان نگه داشتی]. اما اگر عمل نکردند، شما به وظیفه خود عمل کرده‌اید و چیزی بر گردن شما نیست» (الکلینی (ط - الإسلامية)، ۲، ۳۸).

خداوند در قرآن خطاب به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا؛ اهل خود را به نماز امر کن و خودت نیز بر نماز صابر باش» (طه: ۱۳۲).

پس پدر و مادر نیز باید فرزندان را به آنچه که خدا امر کرده است هدایت کنند. به نماز، روزه و ادای فرایض امر کنند و از آنچه خدا نهی کرده است نهی کنند. یعنی اگر گناهی رخ داد، والدین باید نسبت به آن حساسیت نشان دهند که چرا معصیت خدا واقع شده است؟

در حدیث دیگری سلیمان بن خالد می‌گوید به امام صادق (ع) عرض کردم من خانواده‌ای دارم که حرف مرا گوش می‌کنند آیا آنان را به راه ولایت محمد و آل محمد امر کنم؟ حضرت فرمودند: بله حتماً. گویی می‌خواهند بگویند این وظیفه تو است، آنگاه به همین آیه استشهاد می‌کنند و می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَاراً؛ خداوند می‌فرماید که ای اهل ایمان! خود و اهل خود را از آتش نگه دارید» (الکلینی (ط - الإسلامية)، ۲، ۳۸).

۵- اقسام نظارت:

۵-۱ نظارت انسان بر نفس خود

نظارت انسان بر نفس خویش (نفس لوآمه): یکی از شاهدان روز قیامت، وجدان زنده و عقل و چشم بیدار شده انسان است، در قرآن آیات بسیاری آمده که بارها انسان با کمال صراحت به گناه و انحراف خود اقرار می‌کند: «إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ؛ ۱۶ به این آیت بزرگ الهی سوگند که هر کس مراقب و محافظی دارد» (طارق، ۴). در عرصه وجود انسان نفس لوآمه به عنوان یک مکانیزم کنترل درونی و ناظر و محافظ عمل می‌کند (رضا دلاوری، ۱۳۸۱، شماره ۱۹).

از آنجا که قدرت، بدون نظارت، باعث فساد حاکم و جامعه می‌شود، باید علاوه بر نظارت بیرونی، نظارت درونی نیز وجود داشته باشد. افراد خردمند هنگامی که می‌خواهند مسئولیت کاری را به کسی واگذار کنند، وجود برخی ویژگی‌های فردی را برای انجام آن مسئولیت لازم می‌شمرند (محرمی، نظارت بر قدرت سیاسی، ۱۵۳-۱۵۴). نظارت درونی که به معنای مراقبت شخص از کارهای خود برای دوری از فساد و گناه است، با صفات و ملکاتی حاصل می‌شود که انسان‌ها برای رسیدن به کمال و سعادت در درون خود ایجاد می‌کنند (ایزدهی، مبانی فقهی نظارت بر قدرت، ۱۴۶). تأکید فراوان بر نظارت درونی و کسب شرایط لازم برای به دست گرفتن مسئولیت در نظام اسلامی، نشان از اهمیت این موضوع در اسلام دارد (ورعی، نظارت بر قدرت سیاسی، ۲۷۳/۶).

۵-۲ نظارت بین والدین

کنترل یکی از کارکردهای مهم خانواده است که یا از راه نظارت مستقیم خانواده بر رفتار اعضا صورت می گیرد، یا به طور غیر مستقیم و این نظارت اگر همراه با محبت صورت بگیرد، موجب تربیت بهتر اعضای خانواده خواهد شد، و به عنوان پیامد کارکردهایی چون ارضای نیازهای جنسی و عاطفی، حمایت، مراقبت و جامعه پذیری تحقق می یابد.

کنترل مستقیم هر یک از دو زوج بر رفتارهای طرف مقابل، به ویژه رفتارهای جنسی خارج از چارچوب ازدواج، امری است که در بسیاری از فرهنگ های گذشته و حال به چشم می خورد، هرچند به سبب عواملی مانند قدرت بیشتر مردان و نقش های جنسیتی متفاوت زن و شوهر، این کنترل بیشتر از سوی مردان نسبت به زنان اعمال شده است.

واضح است که آرامش روانی حاصل از ازدواج، انسان را برای پذیرش مسئولیت ها آماده می سازد و به او در برابر دشواری های زندگی شکیبایی می بخشد و شور و نشاط او را در فعالیتش افزایش میدهد؛ زیرا احساس می کنند از نتیجه کار و تلاش او هم خودش و هم عزیزانش، یعنی همسر و فرزندان، بهره مند می شوند، در مقابل، احساس تنهایی، امید و نشاط شخص را کاهش می دهد و از او فردی بی مسئولیت می سازد که در برابر مشکلات به آسانی تسلیم شده و به دلیل نداشتن یک پناهگاه مطمئن عاطفی، به خودکشی پناه می آورد، یا برای جبران شکست ها و ناکامی های خود به جرم و جنایت متوسل می شود (خانواده ؛ نظارت و کنترل همسر و فرزندان).

برخی نکات قابل توجه پیرامون کارکرد نظارت و کنترلی خانواده در زمینه انحرافات جنسی و غیر جنسی همسران و فرزندان که در متون دینی بر آنها تأکید شده، از این قرارند:

-نقش ارضای نیازهای جنسی و عاطفی در خانواده: در شماری از آیات و روایات از ازدواج با کلمه «احسان» تعبیر شده که از ریشه لغوی «حصن»، به معنای دژ و قلعه، مشتق گردیده و اشاره ای تلویحی به این مطلب است که هر یک از دو همسر برای دیگری به منزله دژ و قلعه ای است که او را از خطر وقوع در انحرافات جنسی نگاه می دارد. (نساء، ۲۴ و ۲۵؛ حر عاملی، ۱۴، ۲۱ و ۲۳۳) روایات دیگری نیز بر این مطلب دلالت دارند که جلوگیری از طغیان شهوت و انحراف جنسی شخص از دیگر آثار ارزشمند ازدواج است (حر عاملی، بی-تا، ۱۴، ۱۹)

۳-۵ نظارت بین والدین و فرزندان

اعضای خانواده بر یکدیگر و در برابر هم، حقوق و تکالیف متقابل دارند و باید در مورد یکدیگر حساس باشند. پیش شرط این حساسیت، مراقبت و نظارت هوشیارانه است.

نظارت بر رفتار فرزندان به وسیله اعضای بزرگتر خانواده به ویژه والدین نیز دارای دو جنبه مستقیم و غیر مستقیم است. جامعه شناسان در میان عوامل متعددی که بر کجروی فرزندان تأثیر می گذارند، چند عامل خانوادگی را شناسایی کرده اند. گذشته از ضعف نظارت مستقیم بر رفتار فرزندان که احتمال آن در خانواده های تک والدی بیشتر است، عوامل دیگری مانند ستیز و ناسازگاری پدر و مادر، نبود روابط گرم، محبت آمیز و حمایت گرانه میان والدین و فرزندان، شناخته شده اند (Ibid, p.384).

- نظارت والدین بر رفتار فرزندان : کنترل صحیح رفتار فرزندان از سوی والدین، افزون بر جنبه عام آن، (تحریم: ۶) از جنبه خاص، یعنی کنترل امور جنسی نیز مورد توجه ویژه قرار گرفته است براساس روایات، والدین باید کودکان خود را از مشاهده صحنه ارتباط جنسی مطلقاً بازدارند؛ زیرا این امر تأثیر فوق العاده ای بر گرایش کودکان به انحرافات جنسی دارد. (حر عاملی، بی-تا-۱۴، ۹۵-۹۴) تأکید بر آموزش آداب ورود به اتاق خواب بزرگسالان به کودکان و نوجوانان، شدت اهتمام اسلام به این موضوع را بیش از پیش آشکار می نماید. از این گذشته، والدین موظف اند بستر کودکان خود به ویژه دختر و پسر را از دوره پیش از بلوغ که در برخی روایات، حد ده سالگی برای آن معین شده، از یکدیگر جدا کنند.

امر به معروف از وظایف نظارتی اعضای خانواده

در این آیه شریفه خطاب به پیامبر اکرم (ص) شده است. می فرماید: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا؛ و خانواده ات را به نماز فرمان ده و بر آن پایدار باش» (طه: ۱۳۲).

این آیه در سیاق و مجموعه ای آیاتی است که تکالیف را متوجه شخص پیامبر اکرم (ص) کرده است و در میان آن وظایف، تکالیف خانوادگی قرار گرفته است که فرمود «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» یعنی خانواده ات را بر نماز فرمان بده و خودت هم بر نماز پافشاری کن و صبور باش. این آیه در مورد تربیت عبادی فرزند و خانواده است. در این آیه هم جهاتی از بحث داریم که به صورت سریع اشاره می کنیم:

الف. وجوب امر به نماز

نکته اول این است که در اینجا خداوند مستقیماً به پیامبرش (ص) امر می کند تا وی امر به معروف نماید. این آیه مانند برخی از آیات قبلی، سیره نیست بلکه خطاب قولی است لذا دال بر وجوب است؛ آیه بیانگر امر به معروف و نهی از منکر خانوادگی است. پس امر به عبادت نسبت به خانواده برای پیامبر (ص) واجب است.

ب. شمول همه مکلفان

مطلب دیگر در آیه شریفه این است که آیا اختصاص به پیامبر (ص) دارد؟ یا شامل دیگران نیز می شود؟ عرض ما این است که با اینکه خطاب آیه متوجه پیامبر (ص) است، حتماً شامل دیگران هم می شود. همه مردم در خطاب آیه شریک هستند زیرا:

ج. الغای خصوصیت

به دلیل اینکه آیه الغای خصوصیت می شود؛ آیه اختصاص به پیامبر اکرم (ص) ندارد؛ فقط نوع خطاب متوجه حضرت (ص) است.

د. قاعده تأسی

بر اساس قاعده تأسی و لزوم الگو برداری از رسول خدا (ص) که فرمود: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب، ۲۱). مردم وظیفه دارند در همه امور از حضرت الگوبرداری نمایند و هر کاری که بر رسول الله (ص) واجب است، بر آنان هم واجب است لذا همه افراد موظف هستند به انبیای الهی تأسی کنند.

پس به دو دلیل فوق، آیه شامل همگان می‌شود و تعمیم داده می‌شود به همه مکلفان. تکلیف مال همه است و اختصاص به پیامبر ندارد.

ه. مفهوم اهل

مطلب سوم در مفهوم «اهل» است. قدر متیقن از دایره مفهومی اهل، همسر و فرزند است (وظیفه‌مندی شوهر و پدر) اما ممکن است تعمیم داده شود به شوهر و فرزند (وظیفه‌مندی زن و مادر) و حتی اقوام نزدیک که در دایره بعدی مفهوم اهل قرار دارند. اگر کسی برای تعمیم به یک اطمینان نسبی دست یافت، تعمیم اشکال ندارد و الا در دایره اول مفهوم اهل یعنی همسران با فرزندان شکی نیست؛ بنابراین ممکن است آیه تعمیم داده شود (درس خارج فقه تربیتی استاد علیرضا اعرافی).

خ. وجوب امر دوم

مطلب دیگر این است که آیا امر به امر دال بر وجوب است برای مأموره؟

به نظرم دال بر وجوب است یعنی باید امر رسول خدا (ص) و ولی توسط دیگران و مکلفان امتثال شود؛ بنابراین امر اول دال بر وجوب است چون خطاب قولی است. امر دوم هم دال بر وجوب است.

پس اینجا اهل یعنی کسانی که نماز بر آن‌ها واجب است و بالغ هستند، باید مورد امر و نهی قرار بگیرند. دو حکم وجوبی داریم (امر اول و امر دوم) قرینه می‌شود که آیه اختصاص به نماز واجب دارد.

۶- عوامل مؤثر در امر به معروف در خانواده

۶-۱ نظارت بر حفظ حریم خصوصی خانواده

یکی از اصول مهم در تربیت خانوادگی، مراعات حریم‌ها و به ویژه حریم عفت و حیاست. دقت در حفظ این حریم‌ها، یکی از مؤلفه‌های مهم سبک زندگی خانواده ایده‌آل از منظر اسلام است. بنابراین از وظایف مهم والدین، نظارت جدی بر حفظ حریم خصوصی اعضای خانواده است. فرزندان باید در خانه و از طریق والدین خود، حفظ حریم عفت و حیا را بیاموزند تا در آینده بتوانند در محیط اجتماع، مدرسه، دانشگاه و محیط کار این امر را رعایت کنند و وارد حریم خصوصی افراد نشوند. متأسفانه امروزه برخی از جرائم اجتماعی، ناظر به عدم یادگیری و یا عدم رعایت حریم خصوصی افراد است.

آیات قرآن و روایات پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار علیهم السلام توجه ویژه و خاصی به تربیت صحیح فرزندان داشته و آداب و رفتارهای خاصی را برای اعضای خانواده در محیط خانه و در تعامل با یکدیگر بیان کرده‌اند که عمل به آن‌ها، می‌تواند ضامن سلامت روحی و روانی فرزندان و در نتیجه جامعه شود. رعایت حریم عفت و حیا در محیط خانه توسط والدین، یکی از این آداب مهم اسلامی است که هم در قرآن و هم در روایات و احادیث اسلامی مورد توجه خاص و تأکید قرار گرفته است. گاهی سهل‌انگاری پدران و مادران، موجب می‌شود کودکان و فرزندان با منظره‌هایی مواجه شوند که سرچشمه انحرافات اخلاقی و گاه بیماری‌های روانی آن‌ها شده است (علی نقی فقیهی، بی-تا، ۱۳۴). به تجربه ثابت شده است که کودکان در این مسائل حساسیت فوق‌العاده‌ای دارند؛ از این‌روست که خداوند دستور داده است کودکان باید هنگام ورود به اتاق والدین، از آن‌ها اجازه بگیرند:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهْرِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بردگان شما و همچنین کودکان‌تان که به حد بلوغ نرسیده‌اند، در سه وقت باید از شما اجازه بگیرند: پیش از نماز صبح و نیمروز هنگامی که لباس‌های (معمولی) خود را بیرون می‌آورید و بعد از نماز عشاء؛ این سه وقت خصوصی برای شماست، اما بعد از این سه وقت، گناهی بر شما و بر آنان نیست (که بدون اذن وارد شوند) و بر گرد یکدیگر بگردید (و با صفا و صمیمیت به یکدیگر خدمت نمایید). این‌گونه خداوند آیات را برای شما بیان می‌کند و خداوند دانا و حکیم است» (نور: ۵۸ و ۵).

متأسفانه یکی از مسائل ظریف و مهمی که گاهی مورد بی‌توجهی خانواده‌ها قرار می‌گیرد، مسئله اجازه گرفتن فرزندان از والدین هنگام ورود به اتاق شخصی آن‌هاست. فرزند در دوران کودکی در کنار پدر و مادر به سر می‌برد و احساس می‌کند که محدودیتی برای بسیاری از کارها ندارد و چون انس و الفت و وابستگی زیادی بین او و والدین است؛ میل دارد بدون اجازه به اتاق آنان برود و در کنار آن‌ها بماند، اما به تدریج رفت و آمد کودک به اتاق والدین باید کنترل شود و بر این رفتار او نظارت صورت بگیرد. طبیعی است که این کار باید با ملایمت صورت گیرد و والدین با تقویت احساس استقلال روانی و عزت‌نفس کودکان و تمرین دادن آن‌ها این کار را پیش ببرند؛ آن‌گونه که تا پیش از سن بلوغ، به الزامی بودن این امر پی ببرند (محمدجواد طبسی، بی-تا، ۱۳۸). از آیه فوق استفاده می‌شود که اتاق خواب والدین و فرزندان، باید جدای از همدیگر باشد و کودکان یاد بگیرند که هنگام ورود به اتاق خواب والدین با اجازه وارد شوند (محمدجواد طبسی، بی-تا، ص ۱۲۹).

از دیگر مواردی که باید تحت کنترل و نظارت خانواده باشد، جدا کردن بستر و اتاق خواب فرزندان از همدیگر است؛ چنانکه امام علی (علیه السلام) فرموده است: «أَنَّهُ يُفَرَّقُ بَيْنَ الصَّبِّانِ فِي الْمَضَاجِعِ لِسِتِّ سِنِينَ» از شش سالگی بستر فرزندان را از یکدیگر جدا کنید و بین آن‌ها فاصله بیندازید» (صدوقی-تا، ۳، ۴۳۶). لزوم جداسازی بستر خواب کودکان، به جداسازی بستر آن‌ها از یکدیگر اختصاص ندارد؛ بلکه باید بستر خواب آن‌ها از زنان و مردان دیگر نیز جدا باشد.

قرآن کریم می فرماید: «الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض وبما أنفقوا من أموالهم؛ مردان سرپرست زنانند؛ به دلیل آنکه خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و [نیز] به دلیل آن که از اموالشان خرج می کنند». (نساء: ۳۴)

قوامیت به معنای سرپرستی است به گونه ای که مرد حافظ تمامی جنبه های رشد و تعالی خانواده خود باشد. البته واضح است که قوامیت و مسؤولیتهایی را به دنبال دارد. این مسؤولیتهای درباره همسر و فرزندان است. و مرد باید تا آخر نسبت به آن وفادار باقی بماند.

در تفاسیر در ذیل آیه فوق، قوامیت مردان به قوامیت والیان بر رعیت خویش تشبیه شده است؛ یعنی همچنان که والیان نسبت به رعیت خود مسؤولند مردها هم نسبت به همسر و فرزندان خود مسؤولیت دارند. بنابراین همان طور که اگر برای رعیت مشکلی پیش آید، والی احساس مسؤولیت می کند مرد هم باید نسبت به همسرش همین طور باشد و مشکل او را مشکل خود بداند در حوزه مسؤولیتش جدیت به خرج دهد.

قرآن کریم علت محول کردن مسؤولیت به مرد را چنین بیان می دارد که به طور کلی توانمندی مردان بیشتر از زنان است. با این حال گاهی بعضی از خانمها از نظر مدیریت بر مرد ها برتری دارند. لذا در ادامه آیه این دلیل را با کمی ابهام بیان می دارد و می - فرماید: به خاطر آن که خداوند برخی از آنها را بر بعضی دیگر برتری داده است و به خاطر آن که مردان از اموال خود هزینه زندگی را تأمین می کنند.

خانواده در تعامل با جامعه است و مشکلات اجتماع در خانواده با هم ارتباط دارد و گاهی لازم می شود برای حفاظت از کیان خانواده، مرد خود را سپر خانواده سازد می کنند.

خانواده در تعامل با جامعه است و مشکلات اجتماع در خانواده با هم ارتباط دارد و گاهی لازم می شود برای حفاظت از کیان خانواده، مرد خود را سپر خانواده سازد.

• نتیجه گیری:

نظارت روی فرزندان یکی از وظایف والدین است در حمایت از خانواده لازم است نظارت به عنوان یک اصل مورد توجه قرار گیرد. خانواده به عنوان مهمترین واحد اجتماعی موجب ارتقاء جامعه از نظر علمی، اقتصادی، سیاسی است. از این رو تحقق خانواده متعالی موجب جامعه پیشرفته و تأثیرگذار بر سایر جوامع بشری است. نظارت بر خانواده از اموری است که در شریعت اسلامی در آیه شریفه (قوا أنفسکم و أهلیکم نارا) به آن امر شده است، فقدان نظارت در خانواده موجب از بین رفتن نقش والدین در خانواده می شود که کاهش اقتدار والدین و کم رنگ شدن نظارت آنها موجب ضعف خانواده و نداشتن قدرت مقاومت در مقابله حجم های انحرافی بیرونی و سوسه های شیطان درونی می شود میتوان عادی شدن روابط غیر شرعی بین دو جنس مخالف و افزایش آمار اعتیاد را از نبود نظارت افراد خانواده برشمارد.

تحقیق و تبعید بین افراد خانواده که از صفات مذموم نزد افراد عقلاء عالم و در شرع می باشد از امور مترتب بر عدم نظارت است. می توان برای تحقق نظارت صحیح در خانواده از عناصر همانند شناسایی ظرفیت های خانواده و به کار گیری آن ظرفیت ها برای رسیدن به اهداف دنیوی و آخروی نامبرد.

توجه به هدایت خانواده به سوی راستگاری و امر اعضای خانواده به دستورات اسلامی و تبیین صحیح اعتقادات اسلامی برای فرزندان خود زمینه ساز تقید افراد خانواده به آموزش های دینی است که امر به نماز و نظارت بر روزه در روایت وجود دارد در ضمن پاسداری حریم خصوصی خانواده می توان از سرپرستی پدر خانواده به عنوان عنصر مؤثر بر نظارت خردار و گفتار همسر و فرزندان نام برد.

مسئولیت پذیری مرد خانواده نسبت به همسر و فرزندان خود و مدیریت خانواده با تدبیر عاطفی و احساسی مادران عجین گشته و موجب حفظ کیان خانواده اسلامی خواهد شد. از این رو پیشنهاد می گردد برای تحقق نظارت در خانواده راه کار های مسئولیت پذیری پدر خانواده و سایر اعضا با تأکید بر عنصر نظارت در پژوهش مستقل ارائه گردد.

پیشنهاد:

تحقیق درمورد (راه کار های تحقق نظارت در بین اعضای خانواده).

فهرس منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن فارس، ابوالحسن (۱۴۰۰). معجم مقاییس اللغة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۴. ابن البراج، قاضی عبدالعزیز، (۱۴۰۶). المذهب، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۵. اصفهانی، سید ابوالحسن، (۱۳۸۵). وسیله النجاة، قم: دار کتب علمیه.
۶. بحرانی، یوسف، بی- تا، حدائق الناضرة، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۷. جبعی عاملی، (شهید ثانی)، زین الدین، (۱۴۱۳). مسالک الافهام، قم: مؤسسه معارف اسلامی.
۸. جبعی عاملی (شهید ثانی)، زین الدین، (۱۳۷۹). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، قم: موسسه اسماعیلیان.
۹. جبعی عاملی (شهید اول)، محمد بن جمال الدین، (۱۴۱۰)، (اللمعة الدمشقیة)، قم، منشورات دارالفکر.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹)، (وسائل الشیعه)، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۱۱. حلبی، ابن زهره، (۱۴۱۷)، (غنیة النزوع)، قم، منشورات مؤسسه الإمام الصادق (ع).
۱۲. حلی (ابن ادريس)، محمد بن منصور: «السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی»، قم، موسسه نشراسلامی، بی- تا.
۱۳. حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر، (تبصرة المتعلمین)، چاپ سنگی، بی- تا.
۱۴. حلی (محقق)، یحیی بن سعید، (۱۴۰۹)، (شرايع الإسلام فی الحلال و الحرام)، قم، انتشارات امیر.
۱۵. حلی (علامه) حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۱۵)، (قواعد الاحکام)، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- ۱۴- حلی، ابن فهد، (۱۴۱۱)، (مذهب البارع)، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
- ۱۵- خزائلی، محمد، (۱۳۶۱)، (احکام قرآن، سازمان انتشارات جاویدان، چ پنجم.
۱۶. خمینی، روح الله، (۱۳۹۰)، (تحریرالوسیله)، قم، دار کتب العلمیه، چ دوم.

۱۷. خوئی، سید ابو القاسم، (۱۳۷۹)، (منهاج الصالحین)، نجف، مطبعة نعمان.
۱۸. خوانساری، سید احمد، (۱۳۵۵)، (جامع المدارک)، تهران، مکتبه صادق، چ دوم.
۱۹. راغب اصفهانی، ابو قاسم، (۱۴۰۴)، (مفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب، چ دوم.
۲۰. سبزواری، محمد باقر، (ذخیره المعاد)، چاپ سنگی، بی-تا.
۲۱. سلار دیلمی، ابی یعلی حمزه بن عبد عزیز، (۱۴۱۴)، (مراسم علویه)، قم، انتشارات امیر.
۲۲. صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی، (۱۴۱۵) (المقنع)، قم، موسسه الإمام الهادی (ع).
۲۳. صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی، (۱۳۸۵)، (علل الشرایع)، بیروت، دار احیاء تراث عربی.
۲۴. طباطبایی، سید محمد حسین، (المیزان فی تفسیر القرآن)، قم، دار الکتب الاسلامیه، موسسه نشر الاسلامی، بی-تا.
۲۵. طبرسی، ابو فضل بن حسن، (۱۴۰۷)، (مجمع البیان فی تفسیر القرآن)، بیروت، دار احیاء تراث عربی.
۲۶. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، (النهایه فی مجرد الفتاوی)، بیروت، دار اندلس، بی-تا.
۲۷. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، (۱۳۶۳)، (الاستبصار فی ما اختلف من الآثار)، قم، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چ چهارم.
۲۸. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، (۱۳۶۵)، (تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه)، دارالکتب الاسلامیه، چ چهارم.
۲۹. علم الهدی، سید مرتضی، (۱۴۱۵)، (الانتصار)، قم، انتشارات جامعه مدرسین، قم.
۳۰. فاضل مقداد، جمال الدین سیوری، (کنز العرفان فی فقه القرآن)، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار، بی-تا.
۳۱. فیض کاشانی، محمد حسن، (۱۴۱۵) (الوافی)، اصفهان، منشورات مکتبه امیرالمؤمنین.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۱۳) (فروع الکافی)، بیروت، انتشارات دارالاضواء، چ اول.
۳۳. مؤمن قمی، محمد، (۱۳۷۴)، (بررسی فقهی حکم زنان بدون رحم)، فصلنامه فقه اهل بیت، تابستان.
۳۴. مؤمن قمی، محمد، (۱۴۱۵)، (کلمات سدیدیه فی مسائل جدیدیه)، قم، موسسه النشر الاسلامی.
۳۵. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۷)، (ملاذ الاخبار فی فهم تهذیب الاحکام)، قم، مکتبه آیه الله المرعشی.
۳۶. محقق داماد، سید مصطفی، (۱۳۷۹)، (بررسی فقهی حقوق خانواده (نکاح و انحلال آن)، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی.

۳۷. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، (۱۴۱۷)، (المقنعة)، قم، موسسه النشر الاسلامی.

۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۱)، (استفتائات جدید)، ابوالقاسم علیان نژادی، قم، انتشارات مدرسه الامام علی بن ابیطالب، چ سوم.

۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۵)، (تفسیر نمونه)، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۴۰. نجفی، محمد حسن، (۱۹۸۱)، (جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام)، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.

۴۱. یزدی، سید محمد کاظم، (۱۴۲۳)، (عروة الوثقی)، قم، موسسه النشر الاسلامی.

۴۲. کرکی (محقق)، علی، (۱۴۰۸)، (جامع المقاصد فی شرح الشرایع)، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.